

VIKING

2011

Norsk Arkeologisk Selskap
Norwegian Archaeological Society

VIKING

Norsk
arkeologisk årbok

Bind LXXIV – 2011

Oslo 2011

UTGITT AV
NORSK ARKEOLOGISK SELSKAP

Redaksjon:

Brit Solli (hovedredaktør)

e-post: brit.solli@khm.uio.no

Zanette Tsigaridas Glørstad

e-post: a.z.t.glorstad@khm.uio.no

Anne Lene Melheim

e-post: a.l.melheim@iakh.uio.no

Egil Mikkelsen

e-post: egil.mikkelsen@khm.uio.no

**FRIST FOR MANUSKRIFT TIL
VIKING 2012 ER 1. MARS 2012.**

På forsiden:

Runesteinen på Hogganvik

Foto: © Kulturhistorisk museum og opptegning Jonas Nordby

Utgivelsen er støttet av

Norges forskningsråd

Viking LXXIV er satt med 10/12 Times Roman

og trykt på Multiart Silk

Grafisk produksjon: 07 Gruppen, 2011

ISSN 0332-608x

Zanette Tsigaridas Glørstad, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo
Jakob Johansson, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo
Frans-Arne Stylegar, Vest-Agder fylkeskommune

Minnelund og monument. Runesteinen på Hogganvik, Mandal, Vest-Agder

Det er ikke hvert år – knapt nok hver generasjon – det blir funnet nye runesteiner med innskrifter i den eldre futharken. Høsten 2010 skjedde det imidlertid, og plutselig var navnet «Hogganvik» på alles lepper. Runesteinen kom nemlig for dagen i månedsskiftet september/oktober på gården Hogganvik like vest for Mandal (Fig. 1), da Arnfinn og Bjørg Henriksen ville flytte på en stor, flataktig steinblokk i villahagen sin. Den lå i plenen, og var i veien for gressklipperen. Steinblokken lå under en eikerot, og treet kunne vel være noe slikt som 70-80 år gammelt. Den 600 kilo tunge blokken ble løftet opp med gravemaskin av sønnen i huset, Henrik, og Arnfinn Henriksen la merke til noe som så ut som skriftegn på undersiden. Det gikk raskt opp for ham at det lignet på runer. Heldigvis tok finnerne umiddelbart kontakt med Fylkeskonservatoren i Vest-Agder, som samme dag reiste vestover for å se på steinen.

I løpet av et vanlig år kommer det – heldigvis! – en del henvendelser til ulike antikvariske myndigheter om mulige funn av nye runeinnskrifter. Det er svært viktig å ta slike meldinger på alvor; likevel vet enhver arkeolog med noe fartstid i faget at det ofte viser seg at det man har å gjøre med, er ting fra nokså moderne tid eller merkelige, men naturlige sprekker i berget. Gleden var derfor desto større da også arkeologen i dette tilfellet kunne konkludere med at tegnene på steinen i hagen faktisk så ut til å være runer. Steinen var nå løftet ut av sitt gamle leie, og stod på skrå med innskriftsiden opp. Der steinen hadde ligget, var det en synlig steinsetning – et gravanlegg eller rett og slett steinens gamle fundament? Samme kveld ble en foreløpig rapport med bilder av steinen og innskriften sendt pr. e-post til professor James Knirk ved Runearkivet på Kulturhistorisk museum, og dermed var det hele i gang...

I løpet av de neste ukene ble Hogganviksteinen undersøkt av Knirk og andre runologer, og dessuten av geolog for å vurdere faren for oppsprekking av ristningsflaten. Det ble dessuten søkt over området med metalldetektor, uten at det ble gjort spesielle funn. For å beskytte steinen på kort sikt besluttet Fylkeskonservatoren å sette opp et telt over funnstedet, og før vinteren ble steinen også særskilt pakket inn i isolasjonsmatter og presenning etter råd fra Kulturhistorisk museum.

En runestein fra yngre romertid eller folkevandringstid – og tilsynelatende fremdeles i sin opprinnelige sammenheng! I dag regner man med at av runesteinene i Norge med eldre innskrifter er det bare Einangsteinen i Valdres (Oppland) og Litlevarden på Barmen i Selje (Sogn og Fjordane) som står på sin opprinnelige plass. Gravminnet som Einangsteinen står på, ble undersøkt av Anders Lorange i 1872, men han gjorde ingen daterende funn i røysa, som dessuten var plyndret før den tid (NIÆR I, s. 75, Slomann 1986 [1971]:83). Ingen andre opprinnelige plasseringer for eldre runesteiner er tidligere blitt faglig undersøkt og doku-

Fig. 1. Funnstedet for Hogganviksteinen.

mentert her til lands. En slik mulighet kunne man ikke la gå fra seg. Da runesteinen ble snudd, ble også deler av grunnen under den rotet opp, og man vurderte det som viktig å undersøke og dokumentere eventuelle aktivitets- eller konstruksjonsspor rundt steinen. Man mente at det kunne si noe om når og hvordan steinen var anlagt, og om det hadde vært foretatt spesielle aktiviteter på stedet før, under eller etter at steinen var reist. I tillegg ble det tidlig klart at både grunneiere og fylkeskommunen vurderte å rekonstruere funnstedet, og sette opp steinen på nytt i sin originale kontekst. Både funnforholdene og den mulige rekonstruksjonen førte til at Riksantikvaren ga tillatelse til en sikringsgraving av funnstedet, som så ble utført av Kulturhistorisk museum i samarbeid med Vest-Agder fylkeskommune i løpet av mai og juni 2010.

Steinen og innskriften er allerede et tema blant runologer (Imer 2011, Knirk 2010, 2011, Schulte 2011a, 2011b). Ifølge James Knirk (2011) kan innskriften, med visse forbehold, tolkes slik:

Kelþapewars [etymologisk: «kalv»(?) + «-tjeners»] stein [dvs. minnestein]
 aaasrpkf]aarpaa [Bokstavmagi]
 innenfor (hjul)navet/(hus)nova/?
 Jeg Naudigastir [etymologisk: «nød» + «gjest»]
 Jeg Jerv.»

Hvordan ser så det hele ut fra et arkeologisk ståsted?

Landskap og fornminner ved Hogganviksteinen

Sørvestlandet fra Mandal og vestover er et hovedområde for utbredelsen av eldre runesteiner. Ettersom vi snakker om en type monumenter som både på grunn av sin sjeldenhet og ved de vidstrakte kontakter de representerer i egenskap av å være våre eldste skriftlige uttrykk bør anses som nokså eksklusive foreteelser, er det nærliggende å tenke at runesteinene viser vei til den eldre jernalders politiske og kulturelle sentra. Uten å gå detaljert inn på spørsmålet, må man imidlertid kunne slå fast at det ikke er sentralitet i politisk eller jordbruksmessig forstand som først og fremst kjennetegner funnstedene på Sør- og Vestlandet. Det gjelder

også Vest-Agder. De gårdene der runesteiner fra yngre romertid eller folkevandringstid opptrer, utmerker seg ikke gjennom andre arkeologiske funn. Runesteinene forefinnes av og til i sentral posisjon i forhold til det vi må oppfatte som datidens kommunikasjonslinjer, men noen regel er det slett ikke. Det er ikke en gang alltid slik at runesteinene kan sies å være sentralt plassert i forhold til den samtidige bebyggelsen, med Reistadsteinen på Hidra som et eksempel. Hvordan forholder det seg så med Hogganvik?

Vi befinner oss i et område der landhevingen har vært relativt liten siden siste istid, og der postglasial marin grense ikke er høyere enn ca. 10 meter over havet. Omkring Kristi fødsel lå landet bare halvmeteren lavere enn i vår tid (Midtbø et al. 2000). Går vi tilbake til bronsealderen, fylte sjøen fremdeles de smale daldragene på og rundt Hogganvik. Funnstedet ligger i dag ca. 1,2 km fra kysten; den gangen var innsjøen Uvann sør for Hogganvik imidlertid forbundet med sjøen gjennom en smal kil, slik at avstanden til strand og havn kun var omkring 300 meter. Øst for Hogganvik var det ikke mer enn fem, seks hundre meter til Hogganvikvannene, som likeledes hadde adkomst til sjøen. Disse vannløpene må ha gitt Hogganvik en nokså sentral posisjon, rent kommunikasjonsmessig. Stedet lå faktisk på et eid, og slikt sentralt i forhold til det indre fjordsystemet i området. Det var tilfelle også i eldre jernalder. Det er ikke egnet til å overraske at det finnes spor etter et eldre veifar over dette eidet, og denne veien må ha passert den bakken der runesteinen ble funnet (Stylegar 2010).

Flaten hvor steinen ble funnet danner et lite og gresskledd framspring på nordvestsiden av den nevnte bakken. Hestehaven kalles høydedraget her, og vi befinner oss i utkanten av det som i historisk tid var innmarka på den sterkt oppdelte Hogganvikgården. Nord og vest for lokaliteten stuper flaten ned mot henholdsvis bygdeveien og Hogganviktjønnen i nord og mot gammel beitemark, omgitt av glissen løvskog. Øst for flaten der steinen er plassert stiger terrenget mot toppen av Hestehaven, og sørover avgrenses flaten mot den delvis nakne heia Store Knarbakken, som reiser seg skarpt og troner 80 meter over den historiske gårdsbebyggelsen på Hogganvik. Flaten er dermed godt avgrenset i terrenget, og framstår som et lite platå som danner et eget landskapsrom i skråningen. Fra denne terrassen er det vidt utsyn mot åsene som ligger vestover og nordover. Herfra ser man også hele den smale dalgangen som strekker seg nordvestover gjennom landskapet (Fig. 2). I denne dalgangen er det tidligere registrert i alt fem gravminner, hvorav flere ligger ved det gamle skolehuset på Hogganvik, det vil si i tilknytning til det fine rekketunet på gården. Vi har ikke funn fra noen av dem, men den ene haugen ser ut til å inneholde en hellekiste, og i dette distriktet er det et nokså sikkert tegn på at vi har å gjøre med en folkevandringstidsgrav. På en av heiene tvers ovenfor dalen er det registrert en mulig bygdeborg. Herfra er det god utsikt mot Hisåsen, Sånum og Bankefjorden i sør og mot Hogganvikvannene i nordøst.

I tillegg er det registrert ytterligere et gravminne bare ca. 30 meter bak runesteinen, på toppen av Hestehaven og bak familien Henriksens enebolig. Denne lave røysa eller steinpakningen ble undersøkt i 1990, og det ble gjort funn av skår tilhørende et uornert leirkar, deler av en beinnål samt brente bein (C37944a-k, jf. Rolfsen 1990). En analyse av beina viste at de hadde tilhørt en ung kvinne. Graven er datert til eldre romertid, perioden 0-200 e.Kr. Det innebærer at den trolig er en del eldre enn runesteinen (for datering av runeinnskriften på steinen, se Knirks artikkel). I nærheten har grunneier Henriksen dessuten plukket opp et leirkarskår fra yngre romertid eller folkevandringstid, som rimeligvis skriver seg fra en annen grav. Han kan videre fortelle at det tidligere fantes rester av en større og delvis ødelagt haug på fremsiden av huset, bare ca. 10 meter bak runesteinen. Eldre folk på gården kan

Fig. 2. Utsikten fra Store Knarbakken over Hogganvik og Hogganviktjønna (Foto: J. Johansson, Kulturhistorisk museum).

fortelle at noen guttunger i mellomkrigsårene eller noe før drev med skattegraving i denne haugen. Både den tidligere undersøkte graven i området og grunneiernes observasjoner tyder altså på at det har ligget flere graver her oppe i Hestehaven, og at stedet har vært brukt til gravlegging også før runesteinen ble reist. Hogganviksteinen har dermed ikke vært utelukkende som et enkeltstående monument, men har ligget i et område med andre og delvis eldre gravminner. I tillegg har steinen vendt seg ut mot en dyrkbar dalgang som har dannet en naturlig kommunikasjonsåre mellom åsene. Denne dalen har samtidig også dannet det mest naturlige stedet for bosetning i området, der flere andre graver lå plassert.

I mangel av funn fra gravene som eventuelt kunne si noe om gårdens status i folkevandringstiden, kan det være verdt å kaste et blick på Hogganvik i senere tid. Noen enkel eller direkte sammenheng er det neppe mellom storgårder eller sentralbebyggelser i folkevandringstid og senere tids storgårder. Men det er mange eksempler på at det *kan* være en viss sammenheng. Tenk bare på hvor mange av de gårdene som har gitt rike funn fra eldre jernalder, som også er kirkesteder i middelalderen, som kan oppvise spesielle eiendomsforhold, og så videre. (Stylegar 2001 for Vest-Agders del). Når det gjelder Hogganvik, var gården i sin helhet krongods i middelalderen. Gården hadde et i lokal kontekst usedvanlig stort gårdsvald og en landskyld på fire huder. Landskylden sier nok mest om åkerarealets størrelse, og mindre om tilgangen på andre ressurser, men den virker likevel i minste laget for et så vidt omfattende gårdsområde. I denne delen av landet var en fullgård i senmiddelalderen på fire huder. En sterk tradisjon vil ellers ha det til at det stod en kirke på Hogganvik i

middelalderen, og folk kan fremdeles peke på Kjerkevollen der kirken skal ha stått. Stedet er registrert i Askeladden, men det er ikke gjort undersøkelser som kan avgjøre om det faktisk har stått en kirke på stedet. En helt identisk kirketradisjon fantes på Sånum i samme bygdelag, og der kunne man påvise både kirke og kirkegård i forbindelse med registreringsarbeid for noen år siden (Brendalsmo og Stylegar 2003).

Eiendomsforholdene i området er også interessante. Hogganvik var ikke den eneste gården som var heleid av kongen i bygdelagene vest for og nærmest Mandal by. Det gjaldt også nabogårdene Sånum og Vestre Skogsfjord. Begge var store gårder, Vestre Skogsfjord antagelig den største i denne delen av Vest-Agder. En hypotese som er verdt å undersøke nærmere, er om det krongodskomplekset som vi finner i dette området, kan ha røtter i et lokalt gods som på et tidspunkt er blitt beslaglagt av kongemakten (Bentsen 1975, Bjørkvik 1993).

Om vi oppsummerer, så har Hogganvik en sentral plassering i forhold til ferdsel. Arkeologisk er gården imidlertid i for stor grad et ubeskrevet blad til at vi tør postulere Hogganvik som en bebyggelse utenom det vanlige i eldre jernalder. Skal man dømme på bakgrunn av yngre kilder, peker Hogganvik seg ut som én av flere storgårder ved utløpet av Mandalselva.

Den arkeologiske undersøkelsen

Ettersom en slik gravning ikke er gjennomført i nyere tid i Norge, stilte vi med et åpent sinn med hensyn til hva vi kunne forvente oss. Sentralt for undersøkelsen var imidlertid spørsmålene vedrørende selve plasseringen av steinen: Var dette steinens originalplassering eller var den flyttet hit fra et annet sted? I tillegg var det viktig å få avklart om steinen opprinnelig var plassert på stedet stående, eller om den bevisst var plassert med tekstsiden ned. En sentral målsetting var å undersøke om det var mulig å oppdage konstruksjonsrester eller aktivitetsspor som kunne gi en indikasjon på eventuelle handlinger og ritualer relatert til steinen. Undersøkelsen ga også for første gang mulighet til å innhente trekullprøver fra en antatt primærkontekst for en runestein av eldre type, som i så fall kunne gi et uavhengig, om enn nokså vidt, dateringsgrunnlag for innskriften.

Den arkeologiske undersøkelsen av funnstedet fant sted i to omganger. Når steinen ble snudd av finnerne, ble det observert to større steiner i overflaten under der hvor steinen hadde ligget. Under den første utgravningsfasen var det derfor nødvendig å foreta en metodisk undersøkelse av flaten som opprinnelig var dekket av runesteinen, for eventuelt å kunne identifisere aktivitetsspor samt avklare hva de avdekkede steinene representerte. Plasseringen tilsa at de utgjorde en del av en konstruksjon knyttet til runesteinen. Opplysninger om funnkontekster for andre av de eldste runesteinene tyder på at flere har vært oppført i forbindelse med gravminner (Schetelig 1914:62). I enkelte tilfeller har de også vært lagt som dekk- eller sideheller til et gravkammer, slik som for eksempel Eggjasteinen i Sogn og de to runesteinsfragmentene fra Tørvik i Hordaland (Schetelig 1914:75, Spurkland 2001:65). Både disse tidligere kjente kontekstene og det at runeinnskriften muligens henviser til en gravleggelse, gjorde at vi valgte å undersøke dette området med henblikk på at det kunne inneholde rester etter en grav. En annen arbeidshypotese var at vi hadde for oss fundamentet som en gang hadde holdt steinen på plass i oppreist stilling.

Etter at overflaten som hadde vært dekket av runesteinen var avrenset, ble den delt inn i et rutenett og gravd lagvis i 10 cm lag, like ned til grunnfjellet som lå ca. 70 cm under den avrensede flaten. På denne måten ble det avdekket i alt ca. 6 m², som omfattet hele den

avrensede flaten der runesteinen hadde ligget, i tillegg til områder både i nordøst og sørvest for funnstedet. Den avlange steinen viste seg å være del av et større rektangulært anlegg, markert med to rektangulære stein i langsiden (ca. 1,1 x 0,3 m. og 0,85 x 0,4 m.) og to mindre stein ved den ene kortsiden, mens det i den andre kortsiden lå en samling spredte stein med tverrmål på 10-15 cm. Undersøkelsene ga imidlertid liten grunn til å tro at den utgjorde restene av en grav. Utgravningen viste at massene i og rundt konstruksjonen var svært homogene og besto av gulrød, humusblandet sand med innslag av grus. Det fantes ingen spor av trekull, brente bein, nedgravninger eller annet som antydte at konstruksjonen utgjorde restene etter en gravkonstruksjon. Avstanden mellom steinene viste seg imidlertid å korrespondere svært godt med størrelsen på foten av runesteinen. Disse forholdene, kombinert med konstruksjonens proposjoner, gjør det overveiende sannsynlig at den utgjør fundamentet for runesteinen. Runesteinen har dermed stått mellom de to rektangulære steinene og har hatt en mindre stein under seg delvis for å gi stabilitet, og delvis for å oppveie for en naturlig spiss på undersiden av steinen (Fig. 3). Denne plasseringen har ført til at de parallelle tekstlinjene i innskriften har vært plassert horisontalt med markoverflaten. Dette bekreftet dermed også at steinen har vært plassert stående, med innskriften vendt ut mot dalgangen nedenfor.

Med dette utgangspunktet var det også lettere å få en forståelse av hvordan steinen hadde vært plassert på denne terrassen i landskapet. For å avklare om det fantes aktivitetsspor foran steinen ble det gravd en smal sjakt fra fundamentet og ut til spissen av terrassen. Det ble raskt klart at dette området skilte seg markant fra området umiddelbart rundt fundamentet. Mens massene rundt fundamentet kun inneholdt spredte, mindre stein, støtte vi i sjakten på en massiv steinlegging som strakte seg fra ca. 30 cm ut fra fundamentet mot hjørnet på terrassen. I et forsøk på å avgrense steinpakningen ble det lagt opp ytterligere to smale sjakter vinkelrett på den første. Dette viste oss at steinpakningen strakte seg over store deler av terrassen, uten at den kunne avgrenses. I et prøvestikk på baksiden av fundamentet hvor runesteinen hadde vært plassert, ble det i tillegg funnet en helle som syntes å utgjøre del av ytterligere en konstruksjon. Funnet av disse to strukturene, steinpakningen som hadde vært plassert foran steinen og steinhellen bak den, gjorde at det var nødvendig å utvide undersøkelsesperioden. En viktig grunn var også at steinpakningen hadde trekk som vi mente kunne ha parallell til en gravkonstruksjon, og vi ville derfor ikke påskynde undersøkelsen av denne.

Det sentrale målet under den andre utgravningsfasen var dermed å bestemme hva slags type konstruksjoner som lå rundt runesteinen, og hvordan de kunne relateres til fundamentet hvor steinen hadde stått. Gjennom denne utgravningsperioden ble dermed hele den resterende flaten foran runesteinen ut mot terrassekanten avdekket, omlag 14 m². I tillegg ble deler av området bak steinen, ca. 12 m², undersøkt.

Steinpakningen på terrassen viste seg å begynne ca. 30 cm vest for fundamentet og strakte seg ut i en uregelmessig, trekantet form foran denne (Fig. 4). Store deler av pakningen var nærmest massiv, bestående i hovedsak av ett komprimert lag av stein i ulike størrelser, fra 10 – 40 cm i diameter. De største steinene i laget lå imidlertid lengst bort fra fundamentet, og det kan se ut som om disse markerer den opprinnelige ytterkanten av terrassen. Den bevisste plasseringen av steinpakningen gjorde at vi vurderte muligheten for at den kunne utgjøre rester etter et gravanlegg, relatert til runesteinen. Etter å ha blitt rensket fram, ble den derfor delt inn i fire kvadranter som ble undersøkt separat, gjennom å avdekke

Fig. 3. Steinkonstruksjonen som ble funnet under steinen, ferdig avdekket. Runesteinen står oppstilt slik den ble plassert da den ble snudd, men står nærmest på tvers i forhold til sin opprinnelige plassering (Foto: J. Johansson, Kulturhistorisk museum).

Fig. 4. Avdekking av steinpakningen foran fundamentet. Steinpakningen strakte seg i en uregelmessig trekant ut mot det markante terrassehjørnet (Foto: Z. T. Glørstad, Kulturhistorisk museum).

10 cm lag av gangen. Når det øverste kompakte dekket av stein ble fjernet, viste det seg at massene under besto av samme homogene, humusholdige sand som rundt fundamentet. Alle de fire kvadrantene ble totaltgravd, ned til grunnfjellet som lå som en ujevn flate 20–30 cm under steinpakningen. Undersøkelsen viste at heller ikke denne kunne anses som et gravanlegg. Det ble heller ikke her funnet trekull, bein, eller fyllskift som tydet på aktiviteter eller deponeringer ved steinpakningen.

Man kan likevel ikke se bort i fra at steinpakningen i utgangspunktet hadde likheter med gravanlegg karakterisert ved steinpakninger, kjent fra gravfelt som blant annet Gunnarstorp i Østfold, og som som regel dateres til eldre jernalder (Wangen 2010), eller med «symbolske graver», slik de kjennes fra Uppland (Appelgren og Nilsson 2007). Det er naturlig å anta at runesteinen er reist som en markering over en avdød, men om personen av ulike årsaker ikke har vært begravet ved steinen, kan man anta at steinpakningen har dannet en symbolsk representasjon av denne personens grav? En slik innfallsvinkel til å forstå steinpakningen er mulig, men det er flere forhold som tyder på at dette ikke har vært den primære hensikten. For det første er steinpakningen både uregelmessig og uklart avgrenset, noe som indikerer at den ikke har vært skapt på bakgrunn av en idé om en bestemt utforming, eller at det har vært lagt vekt på symmetriske eller estetiske hensyn. Et annet viktig trekk er at steinpakningen stratigrafisk sett ligger til dels på samme plan som nederste del av fundamentet og til dels lavere enn denne (Fig. 5). Om man antar at fundamentet som holdt runesteinen i all hovedsak lå under markoverflaten, innebærer dette at steinpakningen i sin helhet var skjult

Fig. 5. Steinpakningen var anlagt markant lavere enn fundamentet. Yvonne Olsen (Vest-Agder fylkeskommune) sitter på fundamentet og undersøker steinpakningen foran steinen (Foto: Z. T. Glørstad, Kulturhistorisk museum).

under ca. 20 cm masse når runesteinen ble plassert. Steinpakningen hviler i tillegg i samme type masser som vi gjenfant under og over den, og denne er som nevnt av samme homogene type som rundt og i fundamentet.

Under undersøkelsen ble det lagt et snitt på tvers av terrassen, det vil si i retningen sørøst – nordvest. Snittet ble først dratt fra terrengstigningen ca. 3 meter bak runesteinen og ned til fundamentet, og siden videre ned til spissen av terrassen der runesteinen har vært plassert. I profilen var det klare indikasjoner på at de homogene sandmassene som fantes rundt fundamentet og steinpakningen, først opptrådte ca. 1,6 meter bak runesteinen, det vil si i samme område som den flate steinhellen ble funnet. De karakteristiske trekkene ved steinpakningen skal derfor trolig ses i sammenheng med at hele terrassen er bearbeidet i forbindelse med at runesteinen ble satt opp. Både steinpakningen, den homogene massen som denne og fundamentet hviler i og er omgitt av, samt indikasjonene i profilen på at denne massen ligger inntil og over opprinnelig overflate, indikerer at store deler av terrassen består av påførte masser.

Det er derfor sannsynlig at steinpakningen ble anlagt utfra rent praktiske hensyn samtidig med at runesteinen ble reist, for å gi tyngde og stabilitet till sandmassene på terrassen, slik at de ikke gled ut og ble forskjøvet av den tunge runesteinen. Det kan også være derfor de største steinene ligger ytterst på plattformen, for å stabilisere den største tyngden av massene innenfor. Dette innebærer at man når runesteinen skulle reises har valgt å ta utgangspunkt i en naturlig terrasseformasjon ved et allerede eksisterende gravfelt, og deretter bear-

beidet og planert denne terrassen med det mål for øye å å lage en mer synlig plattform i terrenget for runesteinen (Fig. 6). Plattformen har en flate på 30-35m², med en skarp fallende kant på ca. én meter ytterst ved spissen. I de påførte massene som plattformen er laget av ble det funnet fem fragment av flint, hvorav ett er vannrullet, og to biter kvarts. Funnene har trolig havnet her sekundært etter å ha fulgt med massene fra opprinnelsesstedet. Den vannrullede flinten kan muligens antyde at massene er hentet fra den gamle strandlinjen i dalgangen nedenfor runesteinen. Utover disse få stykkene av flint og kvarts ble det ikke funnet andre gjenstander. Det var også kun i de påfylte massene på platået det var mulig å hente ut fragmenter av trekull fra ulike deler av anlegget. Disse ga dateringer til århundrene før Kristi fødsel, til yngre bronsealder og førromersk jernalder, og stammer fra en periode som er langt eldre enn reisingen av runesteinen. Både flinten og trekullfragmentene har trolig havnet her gjennom at man har hentet fyllmassen fra området nede ved stranden. Dateringen av steinen må derfor i sin helhet hvile på innskriften (Knirk 2011).

Med hensyn til steinhellen som ble avdekket i prøvesticket bak fundamentet, viste denne seg å være en del av en steinrekke som besto av ialt 11 lagte heller. Denne steinrekken lå ca 1,6 meter sørøst for fundamentet, og strakte seg på tvers av hele terrassen som runesteinen var plassert på, fra nordøst til sørvest, og var totalt 6 meter lang. Trolig er den avdekket i sin helhet, ettersom stikking med jordbor i forlengelse av steinrekken utenfor flaten ikke tydet på at det lå flere stein der. I profilen er det tydelig at steinrekken markerer grensen mellom den påførte massen ut mot plattformen på den ene siden, og den naturlige landskapet som her gradvis begynner å stige opp mot høydedraget på baksiden av runesteinen. Den avgrenser på den måten effektivt den flaten som ble skapt i forbindelse med at runesteinen ble reist. I dette området har det imidlertid i moderne tid blitt påført en god del masser, deriblant matjord, torv og grov sand i forbindelse med et veidekke anlagt av grunneieren. Disse elementene har bidratt til å skjule overgangen mellom det naturlige og det bearbejdede terrenget, som syntes mer og mer åpenbar under utgravningens gang.

Videre øst for steinrekken, i skråningen opp mot toppen av Hestehaven, avdekket vi ytterligere tre store rektangulære stein, alle med flat overside. De er orientert parallellt med steinrekken, det vil si nordøst-sørvest, og framstår som svært markante i landskapet. De likner i proposjonene de to rektangulære steinene som utgjorde langsiden i runesteinsfundamentet. To av disse steinene ligger parallellt med hverandre, rett øst for steinrekken. Ca. én meter østover og noe høyere i skråningen, ligger ytterligere en slik stein. De har en usikker funksjon, men gir i første rekke inntrykk av å være del av en form for terrassering, og antyder at det opprinnelig kan ha vært flere avsatser opp mot toppen av terrengforhøyningen. Denne helningen ble ikke undersøkt videre da den hadde tett undervegetasjon av mindre trær og busker, men vi anser det som mulig at det ligger flere slike rektangulære steiner under vegetasjonsdekket. Gjennom å stikke med jordbor støtte vi på større stein flere steder, men vi var her så nær berggrunnen at det var vanskelig å avgjøre hvorvidt jordboret markerte stein eller grunnfjell.

Paralleller til Hogganvikanlegget?

Som pekt på tidligere, er det kun få av de eldre runesteinene som er funnet i sikker originalkontekst. Men muligens kan utgravningen på Hogganvik kaste nytt lys over funnkonteksten til iallfall én av de andre tidlige runesteinene. Tomstadsteinen på Lista 35 km mil lenger vest

kom for dagen alt i 1851 eller 1852, og det har vært antatt at den stod på et gravminne i form av en steinsetning eller lignende. Det foreligger imidlertid ikke opplysninger om funn som kan knyttes til noen grav, selv om funnstedet ble fullstendig ryddet i forbindelse med dyrkningsarbeider.

Når man ser nærmere på funnberetningene fra den gang, er det vel så nærliggende å tolke det som skildres, som et anlegg av Hogganviktypen. Således skriver lærer J.M. Osmundsen i Farsund, som i 1865 intervjuet finneren, Elias Berntsen Tomstad, at steinen ble funnet

«...ved at oprydde Mark til Ager, omtrent 100 Skridt fra Gaardens Huse i en mod Øst heldende Skraaning eller Bakke paa hvis Midte der fandtes en ligesom lidt ophøiet Flade og paa denne fandtes liggende i Jordskorpen endel lagelige Sten adspredte omkring et Areal af Størrelse som et Stuegulv, en hist og en her» (Nlær I, s. 205).

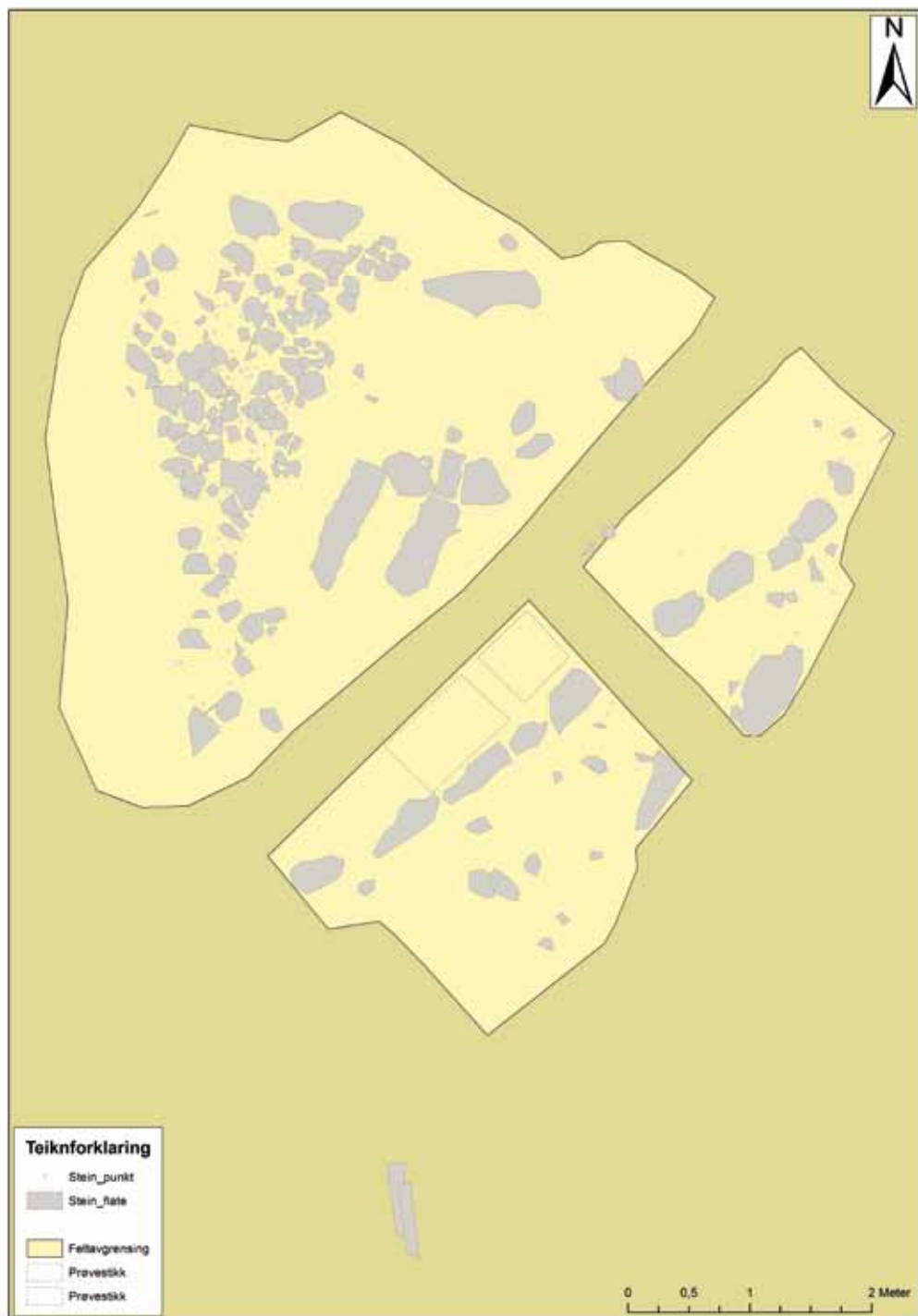
Det kunne nesten ha vært en beskrivelse av Hogganviksteinens funnsted.

Hogganviksteinen: Hva slags monument?

Runesteinene har fascinert forskere og publikum i århundrer, og særlig fra slutten av 1800-tallet har de vært studert ut i fra både filologiske, arkeologiske, kunsthistoriske og historiske perspektiv (Owe 1995, Andrén 2000, Sawyer 2000, Imer 2007, Grimm og Pesch in prep.). Filologiske innfallsvinkler har naturlig nok stått sentralt, deriblant utviklingen og endringen av runerekken fra eldre til yngre jernalder (Knirk 2002, Spurkland 2005). Ut fra arkeologiske perspektiv har flere forskere diskutert årsaken til at runesteinene ble reist, og pekt på at det kan ha vært basert på et behov for å gi en synlig og permanent markering av jord- og arverettigheter og ætteforhold (Zachrisson 1998, Sawyer 2000, Arwill-Nordbladh 2008). Andre har pekt på at selve utformingen av innskriftene også har vært viktig og bidratt til å formidle steinens budskap (Andrén 2000, Arwill-Nordbladh 2008, Lund 2009). I nyere arbeid har det også vært økende interesse for å gi et mer helhetlig blick på runesteinene ved å undersøke hvordan de er plassert i landskapet, og gjennom å vurdere runesteinenes relasjon til andre fornminner, som graver og edelmetalldepoter (Zachrisson 1998, Herschend 2009).

Likevel er selve stedet der runesteinen er reist, hvordan den har vært brukt og hvilke handlinger og ritualer runesteinen eventuelt har gitt opphav til, i stor grad fortsatt utforsket (Ljung og Thedéen 2009). Den viktigste årsaken til dette er at brorparten av de kjente runesteinene ikke er funnet på det stedet de opprinnelig ble reist, men at de i tidens løp er flyttet én eller flere ganger. For flere av de runesteinene som er funnet i Norge, finnes det opplysninger om deres opprinnelige kontekst, men kun i et fåtall tilfeller har det vært mulig å etterprøve disse. Funnopplysningene er ofte for usikre til at det kan sies noe sikkert om konkrete gravleggelser eller konstruksjoner relatert til runesteinene.

Det er en vanlig antagelse at runesteinene fra eldre jernalder er reist i forbindelse med gravlegging, eller på større gravplasser. Håkon Shetelig mener at de tilgjengelige opplysningene om runesteinenes kontekster tyder på at man kan skille mellom to hovedplasseringer for runesteinene: De har enten vært plassert slik at innskriften på steinen var synlig både for samtiden og ettertiden, eller runesteinen har vært plassert slik at teksten kun var tilgjengelig under selve begravelseritualen, men ble liggende skjult i ettertid (Schetelig 1914:62). Det best dokumenterte funnet av en runestein i gravkontekst er vel Eggjasteinen fra 600-tallet (Herschend 2009).

Hva kan så Hogganvikfunnet bidra med i denne diskusjonen? Noe gravanlegg ble jo ikke påvist i direkte tilknytning til runesteinen. Selv om det er mulig at innskriften viser til gravlegging i den fjernede haugen noen meter nærmere bakketoppen, må det bli med muligheten. Vi sitter igjen med at runesteinen har vært plassert på et gravfelt, men ikke nødvendigvis i tilknytning til en grav. Lokaltopografien tyder dessuten på at steinen har stått helt i utkanten av gravfeltet.

Konklusjon

Det nye ved vår undersøkelse er først og fremst påvisningen av at Hogganviksteinen har vært del av et større monument. Frands Herschend skriver et sted at runeinnskriftene ikke bare er tekster, men «lika mycket sin struktur och sin plats i landskapet» (2009:baksidetekst), og det er sjelden dette fremstår i så tydelig relieff som nettopp på Hogganvik. På en markert berghylle, som akkurat på dette stedet bøyer av i nesten 90 graders vinkel og danner et karakteristisk hjørne, har man i yngre romertid eller tidlig folkevandringstid nedlagt et stort arbeid med å skape et kunstig platå. Det i utgangspunktet svakt skrånende terrenget er blitt påført betydelige mengder sand og stein, som på oversiden er avsluttet med en pent lagt steinstreng som avgrensar hele det nevnte «hjørnet», til sammen et areal på 30-35 kvadratmeter. Midt inne på den kunstige flaten har runesteinen vært reist. Ovenfor platået og muren er det dessuten anlagt én eller to, muligens flere, terrasser. Før vegetasjonen på platået vokste til, må dette ha gitt stedet et markant utseende, med en naturlig bevokst bakke bak steinstrengen og et ubevokst sandplatå med en runestein foran.

Det er til og med mulig, ja sannsynlig, at det er denne terrengformasjonen som blir omtalt i innskriftens ord *naboR*, som ifølge Michael Schulte best kan oversettes med klippefrem-spring, «protruding rock» (Schulte 2011c). En annen og likeartet tolkning er at dette uttrykket henspiller på «et hjørne» (Knirk 2011), noe som i så tilfelle ville være en temmelig nøyaktig beskrivelse av den markante terrassen hvor steinen ble reist. Hogganviksteinen gir dermed for første gang en indikasjon på hvordan runesteiner som monument kan ha blitt skapt gjennom at man kombinerte innholdet i både tekst og i landskap. Dette innebærer runesteinenes landskapsmessige kontekst utgjør en del av runesteinenes meningsinnhold, og at dets betydning som monument har vært forankret i både teksten og i forholdet til landskapet rundt.

Om det er slik at Hogganviksteinen skal knyttes til den antatt fjernede haugen bak den, utvider dette også perspektivet betraktelig på hva som utgjør et «gravminne». Da har ikke begravelseritualene og minnet om avdøde kun vært knyttet til haugen som ble reist over graven, men hele det omkringliggende landskapet har vært dratt aktivt inn og bearbeidet

Fig. 6. Tegningen viser anlegget som omga runesteinen: I midten ses fundamentet hvor runesteinen sto plassert. Foran og nordvest for steinen ble det påført mindre stein og sand, med enkelte store stein som markerte terrassekanten og stabiliserte massene. Den tversgående rekken av flate heller markerer overgangen mellom det opprinnelige terrenget og den kunstig anlagte terrassen. Videre sørøstover, i terrenget bak steinen, ligger trolig rester etter ytterligere terrasseringer opp mot den antatt fjernede gravhaugen (ill.: Kjetil Loftsgarden, Kulturhistorisk museum)

som ledd i ritualene. Det å reise steinen her, i ytterkanten av terrengformasjonen under Knarbakken og med utsikt mot dalgangen under, gir inntrykk av at den har vært plassert nærmest som en inngangsport til denne landskapsforhøyningen. Her lå det eldre graver, og området har vært brukt som gravsted for flere generasjoner, kanskje fra samme familie. Det omfattende arbeidet som har vært nedlagt for å reise steinen akkurat på dette stedet, kan i tillegg tyde på at steinen ikke bare har vært assosiert med én grav eller som minnestein over én spesiell person, men at den har bidratt til å definere hele landskapstoppen som gravsted og minnelund, inkludert de eldre gravene som lå der.

Avslutningsvis bør det slås fast, at undersøkelsen av Hogganvik-steinen er et eksempel på hvordan et godt og åpent samspill mellom grunneiere og de ulike instansene i kulturminnevernet kan bidra til at det kunnskapspotensialet som ligger i nye funn, raskt blir fanget opp. I tråd med både grunneiernes og kulturminnevernets ønske ble da også hele terrassen og dets anlegg rekonstruert, og steinen satt opp på nytt i det rekonstruerte fundamentet, høsten 2010.

Summary

Memorial and monument. The rune stone at Hogganvik, Mandal, Vest-Agder

In the autumn 2009, a rune stone from the late Roman period/ Migration period was discovered on a plateau on a hillside at Hogganvik. The following excavation revealed the rune stone's foundation, a cobbled stone structure and a 6 meter long string of flat slabs. The excavation furthermore showed that the entire plateau had been artificially constructed over a natural ledge, where the string of slabs marked the border between natural and artificial terrain. From the same hill a female burial dating from the early roman age has previously been excavated, and observations strongly indicate that there has originally been another burial cairn ca. 10 meters behind the rune stone. This suggests that the Hogganvik-stone was not raised as a single monument, but that the hill represented a burial site with older burials. The position of the rune stone gives the impression that it was placed almost like a gateway into the burial site. It is suggested that the word *naboR* that appears on the rune stone could refer to the artificial plateau on the hillside, as possible translations are «elevation»/ «protuding rock»/ «cliff edge». The Hogganvik rune-stone suggests that the rune-stone's significance and meaning was created by a combination of both text and landscape.

Litteratur

- Andrén, A. 2000. Re-reading embodied texts – an interpretation of runestones. *Current Swedish Archaeology*, 7-32.
- Appelgren, K.A. Nilsson 2007. Gravar och symboliska begravningar. J. Anund (red.) *Gården, tingen, gravnen. Arkeologiske perspektiv på Mälardalen*, 107-132. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar skrifter 71, 2007. Stockholm.
- Arwill-Nordbladh, E. 2008. Memory and material culture – the rune-stone at Rök. U. Fransson (red.) *Cultural interaction between east and west. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe*, 56-60. Stockholm studies in archaeology bd. 44. Stockholm.
- Bentsen, K.A. 1975. Et kongerike i Mandalen? *Agder historielags årsskrift* nr. 53, 80-99.
- Bjørkvik, H. 1993. The Norwegian Royal Lands in the Middle Ages. *Collegium Medievale*, vol. 5 1992/1-2, 7-26.
- Brendalsmo, J. og F.-A. Stylegar 2003. Om kirkesagn og ødekirker. Muntlig tradisjon og stedsnavn som kilder for kirkeforskningen. *Kirkearkæologi i Norden 7 (Hikuin 30)*, 69-94.
- Grimm, O. og A. Pesch In prep. *Fallstudien zu Archäologie und Runen. Inschriften im älteren Futhark in altertumskundlich-sprachwissenschaftlicher Synthese*. Neumünster.
- Herschend, F. 2009. *Mellan tal och skrift. Essäer om runinskrifter*. Opia 48. Uppsala.
- Imer, L.M. 2007. *Runer og runeindskrifter. Kronologi, kontekst og funktion i Skandinavien jernalder og vikingetid*. Avhandling, Københavns universitet.
- Imer, L.M. 2011. The oldest runic monuments in the North – dating and distribution. *NOWELE* 62/63, 169-212.
- Johansson, J. 2011. *Rapport fra arkeologisk utgravning. Hogganvik, 71/20, 24, Mandal, Vest-Agder*. Kulturhistorisk museum, top.ark.
- Knirk, J.E. 2002. Runes: Origin, development of the futhark, functions, applications, and methodological considerations. O. Bandle et al. (red.) *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages*, vol. 1, 634-648. De Gruyter, Berlin.
- Knirk, J.E. 2010. Runesteinen med eldre runer fra Hogganvik ved Mandal. *Nicolay* 111, 13-18.
- Knirk, J.E. 2011. Hogganvik-innskriften: en hard runologisk nøtt. *Viking* LXXIV, 25-39.
- Ljung, C. og S. Thedéen 2009. *Ritualer vid runstenar? En arkeologisk undersökning invid Ångbysten i Bromma*. RAÅ 72, Norra Ångby, Bromma socken, Stockholms stad.
- Lund, J. 2009. *Åsted og vadedsted. Deponeringer, genstandsbiografier og rumlig strukturering som kilde til vikingetidens kognitive landskaber*. PhD-avhandling, Universitetet i Oslo.
- Midthø, I., L. Prøsch-Danielsen og S.K. Helle 2000. *Den holocene (etteristidens) strandlinje i området Mandal-Kristiansand, Vest-Agder, Sør-Norge: Et forprosjekt*. Oppdragsrapport, B 2000/3, Arkeologisk museum i Stavanger.
- NIæR = *Norges Indskrifter med de ældre Runer*, b. I-III. Utg. ved Sophus Bugge og Magnus Olsen, Kristiania 1891-1924.
- Owe, J. 1995. *Svensk runbibliografi 1880-1993*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Rolfsen, P. 1990. *Rapport fra arkeologisk utgravning av gravminne på Hogganvik, 71/20, 24, Mandal, Vest-Agder*. Kulturhistorisk museum, top.ark.
- Sawyer, B. 2000. *The Viking-Age rune-stones. Custom and commemoration in early medieval Scandinavia*. Oxford University press. Oxford.
- Schulte M. 2011a. Die sprachliche Deutung der Hogganvik-Inschrift. Ergänzungen zum vorläufigen Bericht. H. Perridon, E. Langbroek, A. Roeleveld og G. Kroonen (red.) *Thi Timit Lof. Festschrift für Arend Quak zum 65. Geburtstag*, 57-68. Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 67. Editions Rodopi B.V. Amsterdam.
- Schulte, M. 2011b (under trykking). Runene på Hogganvik-steinen ved Mandal. En runologisk og lingvistisk kommentar. *Agder Vitenskapsakademi Årbok* 2010.
- Schulte, M. 2011c (under trykking). The interpretations of the Hogganvik-stone with a particular focus on West Scandinavian-Shetlandic correspondences. *Journal of the North Atlantic*.

- Schetelig, H. 1914. *Arkeologiske tidsbestemmelser av ældre norske runeindskrifter*. NIÆR III.1, 1-76. Kristiania.
- Slomann, W. 1986 [1971]. Einangsteinen og gravfeltet i Slidreåsen. *Hjemlig tradisjon og fremmede innslag i norsk jernalder*, 83-98. Universitetets Oldsaksamlings skrifter, ny rekke, nr. 6. Oslo.
- Spurkland, T. 2001. *I begynnelsen var fuPark*. *Norske runer og runeinnskifter*. Cappelen akademisk forlag. Oslo.
- Spurkland, T. 2005. *Norwegian runes and runic inscriptions*. Boydell Press. Woodbridge.
- Stylegar, F.-A. 2001. Hovedgårder, stormenn og landnåm. En studie i det sydligste Norges folkevandrings-tid. *Fiender og forbundsfeller – Karmøyseminaret 1999*, 37-63.
- Stylegar, F.-A. 2010. Hogganvikfunnet. *Nicolay* nr. 111, 5-12.
- Wangen, V. 2009. *Gravfeltet på Gunnarstorp i Sarpsborg, Østfold: et monument over dødsriter og kulturovelse i yngre bronsealder og eldste jernalder*. Norske Oldfunn 27. Kulturhistorisk museum. Oslo.
- Zachrisson, T. 1998. *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidig medeltid i Uppland och Gästrikland*. Stockholm studies in archaeology, bd. 15. Stockholm.